

ПСИХОЛОГИЧЕСКА СЪЩНОСТ НА ЮНОШЕСКАТА КРИЗА: КРИТИЧЕН АНАЛИЗ

*Георги А. Маджаров, Гергана М. Гигова,
 Николина И. Милева*

PSYCHOLOGICAL NATURE OF ADOLESCENT CRISIS: A THEORETICAL SURVEY

George A. Madjarov, Gergana M. Gigova, Nikolina I. Mileva

Abstract. Adolescence is long period, quite different from the pre-adolescence childhood. Adolescence has structure, though psychology often takes it for a single period 'teenage years'. Adolescence often is thought as a crisis which essence however was not defined clear enough neither by the founder of the psychology of adolescence Erik Erickson nor by the numerous researchers later. This article speculates on the psychological and social nature of adolescence crisis.

Keywords: adolescence, crisis, age, development, emotionality, social dispositions, cognitive changes

Юношеството започва с бързи физически и душевни промени. Само за около година физическите свойства – височина, физическа сила, пъргавина – стават съизмерими с тези на възрастните. Юношеството започва и с бърза промяна на психиката, но свойствата ѝ на възрастен се появяват едва към края му – след доста години – затова по време на доста продължителното юношество отсъствието на душевни способности на възрастни е в причудливо съчетание с наличието на физически качества. Еволюционният смисъл на юношеството изглежда е на период от развитието, в който душевните свойства трябва да започнат да съответстват на физическите и физиологичните. Това е продължителен, противоречив и труден период както за юношите, така и за ангажираните с развитието им възрастни. Тази трудност е подтикнала изследователите често да описват юношеството с явлението „криза“, например: „Юношеството се дефинира като криза по много начини. Често се определя като душевен

катаклизъм с множество измерения и елементи, изпълнен с драматични емоционални, психични и физически промени“ (Levesque 2011: 21).

Създателят на психологията на юношеството Ерик Ериксън също го описва като *криза*, за която добавя, че е елемент от нормалното развитие: „неизбежен кръстопът, критичен момент, насочващ развитието в определена посока“ (Ериксон 1996: 26). „Кризата изисква нови идентификации с връстници и лидери извън семейството“ (Ериксон 1996: 96). „Кризата не е катастрофа, а промяна; критичен период на увеличена уязвимост и увеличени възможности, и следователно онтогенетичен стимул за повече или по-малко успешна приспособимост“ (Ериксон 1996: 106).

Въпреки широкото присъствие на юношеската проблематика в психологическите изследвания, психологията все още е далеч от общоприетата идея за закономерностите на развитието в юношеството. Един от признаците за това е изумлението на обществото, с което приема много от постъпките на юношите: необяснимо поведение и необяснима агресия, достигаща до убийство на съученици и възрастни. С тази статия се прави опит за теоретично изясняване на някои от тези закономерности, които впоследствие да бъдат проверени със серия от експериментални изследвания.

1. Началото на юношеството е край на същинското детство

Най-бурните промени в юношеството стават в началото му, затова използването на термина ‘криза’ вероятно е оправдано най-вече за този непродължителен интервал, който е краят на същинското детство и поради това – придружен със смяна на характерните за детството особености на психиката с черти, характерни за възрастните.

В детството човек адаптира себе си към средата, а след детството – средата към себе си. Затова стремежът за усвояване на опит в детството е по-голям от стремежа за използването му, а с края му тези два стремежа разменят приоритетите си в мотивацията. Еволюцията е закрепила тази размяна към 10–11 с първите физиологични възможности на възрастен.

За да стане възрастен, младият човек трябва да има умствени и физически способности за съвместно (в това число съревнователно)

поведение с възрастни, значи със съизмерима на тяхната съобразителност, настойчивост, мотивация, бързина, физическа сила. Със създаването им детството завършва. Това обаче не става на определена дата, например на 15-ия, 19-ия или 23-ия рожден ден, а в интервал, който е юношеството. В него децата постепенно получават на разположение и експериментират с все повече способности на възрастни. Изследователят Добрин Добрев отбелязва, че преди да стане възрастен, младият човек трябва да осъществи “отделяне от майката, формиране на силен Аз, отказ от статуса на дете, придобиване на статуса на възрастен и най-сетне достигане до съответна обществена позиция, брак и кариера”, подкрепяйки гледната си точка с идеи на Карл Юнг (Добрев 2016: 56).

Продължителността и началото на юношеството невинаги са били като днешните (между 11 и 23). Преди хилядолетия то е било по-късо. Преди десетина века повечето младежи на 15–16 вече били считани за възрастни. И днес все още има общности, изолирани от глобалните промени (географски или социално), в които с достигане до 15–16 младежите се приемат като достатъчно възрастни за самостоятелност и отглеждане на потомство. Запълването на екологичната ниша и увеличаването на необходимите за съществуване знания и умения обаче изискват все по-сложни способности, и значи по-продължителното им усвояване. Така средата оказва непрекъснат натиск върху наследствеността за удължаване на юношеството, което поради това:

(1) не е еднородно, а е последователност от по-рано и по-късно добавени от еволюцията периоди, поради което присъствали и закрепвани в нееднакъв брой поколения и значи в различна степен;

(2) добавените по-късно периоди влияят върху развитието в по-ранните.

Наследствеността е по-консервативна от средата, и за да се промени, е необходимо новата среда да присъства в развитието на поне няколко поколения, чиято наследственост все още е адаптирана към останала в миналото реалност. Така емоционалност и способности, които са били адаптивни и са мотивирали усвояването на определени знания и умения в по-ранни цивилизационни фази, се оказват несъответстващи на социалните изисквания в по-късни периоди.

2. Фази на юношеството

Физиологичното съзряване протича между 11 и 14 години. В този период наследствеността създава физическите възможности на възрастен (ръст и тегло, физическа сила, бързина, ловкост, сексуален стремеж и потенциал) и умения за съвместно поведение с връстници. С това завършва цялостният цикъл от усвояване на знания и умения, с края на който преди хилядолетие завършвала и детско-юношеската възраст, след което младият човек започвал да се труди от сутрин до вечер за прехраната си и да отглежда потомство, т.е. вече бил възрастен. Днес обаче знанията и уменията, усвоени до 15 години, не са достатъчни за самостоятелност. Необходими са допълнителни, а за усвояването им – още един цялостен юношески цикъл, наложен от културно-историческите процеси сравнително отскоро.

Преди десетина века (след края на „тъмните“ векове – глобалното застудяване и глад между 4. и 8. в.) европейското население започнало да изкарва прехраната си с инструменти и приспособления – с „техника“, т.е. все повече с ума, отколкото с физическата си сила. Появили се механизми, сгради, техники за увеличаване добивите от селското стопанство. Отделните хора специализирали майсторството си в отделни области и за отделни дейности и започнали да разменят помежду си резултата от труда си. Търговията многократно увеличила обема, сложността и разновидностите си. Започнала урбанизация (увеличаване на градовете и градското население), появила се градска инфраструктура, социалната среда се усложнила с допълнителни равнища. Това направило недостатъчни за роля на възрастен усвоените между 7 и 15 г. знания и умения. Натрупващите се експоненциално знания и технологии създали необходимост от специализация (разделяне и разпределяне) на знанията и уменията на отделни области (занаяти; професии), които младите хора усвоявали между 16 и 18 г., едва след което били считани за възрастни и навлизали постепенно в отношенията на възрастните. Необходимостта от професия (занаят) наложила период за усвояването ѝ (15–18 г.), с което социалният край на юношеството започнал да настъпва по-късно: след усвояване на „занаят“, т.е. след 18 г.

Днес юношеството започва с физиологично съзряване между 11 и 14 г., в което се усвояват физическите способности на възрастен,

последвано от съзряване на представата за света между 15 и 18 г., последвано от социално съзряване между 19 и 23 г. – усвояване на социалните умения на възрастен.

3. Ранното юношество като най-разтърсващата му фаза, дала основание за идеята за „криза“

Физическо развитие

Ранното юношество се нарича също и *пубертет*. Половото съзряване обаче не е най-важната промяна на тялото и психиката между 11 и 14 г., а само част от по-важна: усвояване на поведение и физически възможности на възрастен. С началото на половото съзряване се появява стремеж за такова поведение и способности, а с края му повечето от физическите способности са вече налични.

Природният смисъл на половата зрялост е биологичният вид да използва най-адаптивните качества, появяващи се в отделните индивиди. Затова началото на половото съзряване поставя край на същинското детство, което е период за поява най-вече на наследени способности. С края му започва индивидуално придобиване на ненаследени способности, най-адаптивните от които еволюцията започва да закрепва – предава на потомството.

Ранното юношество е периодът на физиологично съзряване. В него преобладава стремеж за усвояване на физическите способности на възрастен: у растящите се появява физическа сила, ловкост, бързина и размножителна физиология на възрастни, но схващането за света е все още детско. Между 11 и 14 г. (както и между 4 и 7 г.) се развиват с предимство големите мускули на ръцете и краката за преместване на тялото в пространството, с които се извършва поведението. Предимство в стремежите получава създаването на отношения с околните. Появява се стремеж за усвояване постъпки на възрастен чрез подражание.

В този период юношите растат по-бързо на височина, отколкото на ширина. Ръцете и краката растат изпреварващо и непропорционално, стават силни и бързи, а тялото отслабва и увеличава подвижността си. В началото на физиологичното съзряване младежите често

изглеждат костеливи, мършави, ‘длъгнести’; ръцете, краката, ушите, брадичката, носът, понякога ‘стърчат’.

Девоиците растат най-интензивно на 12, а младежите – на 14 г. Височината достига окончателната си стойност към 16 г. (за девоиците) и към 18 г. (за младежите). Юношите, чието физиологично съзряване е започнало по-рано, остават с по-нисък ръст.

Натрупващите се важни знания, умения и усложняващата се социална среда обаче са направили необходим за усвояването им допълнителен цялостен цикъл (от два периода) от 15 до около 23 г. Така за развитието между 11 и 14 г. останало създаването на необходими, но неокончателни (значи недостатъчни) знания и умения, за да стане юношата възрастен. Стремехът към самостоятелна социална роля обаче (т.е. към създаване на социални умения), закрепван през хилядолетията, преобладава и днес във възрастта между 11 и 14 г. и насочва поведението към създаване на социални умения със склонните към това, които са връстниците. Юношите схващат, че тези умения не са достатъчни за равнопоставени отношения с възрастните и се дистанцират от последните, наблюдавайки ги обаче внимателно и подражавайки им с цел усвояване на все още липсващото. Така в ранното юношество се създава фундамент от социални умения, който може да се нарече *предварителна социализация*, или *предсоциализация*, наподобяващ игра – игра на „възрастни“ с връстниците: експериментиране с постъпки на възрастни, но *не с възрастните, а помежду си*.

Цялото юношество е преход, но отделен особен преход е също и *началото* му: преходът между детство и не-детство. Същността на този преход е промяна на структурата на емоционалността. С началото на юношеството същинското детство завършва: приоритетният стремеж се променя от усвояване на знания към постъпки с вече усвоеното. Тази промяна обръква децата: дейността, с която са живели комфортно до този момент (ученето), престава да доставя удоволствие и да е интересна. В емоционалността се освобождава място за важни и все още неизвестни нови стремежи. Емоционалността става неустойчива. Любими преди неща вече се правят без желание. Необходими са седмици, дори месеци за привикване към обръквачката промяна в себе си. Възрастните я възприемат

като затваряне в себе си, инат, непослушност, влошаване на поведението – „криза“.

Структурата на стремежите в юношеството става като на възрастен, но социалната роля е все още на дете. Това несъответствие е източник на конфликтност в стремежите и мислите през цялото юношество.

Промяна на емоционалността

Началото на юношество е край на същинското детство, затова промяната на стремежите е значителна и драматична: вместо стремежа за адаптиране на себе си към свойствата на средата, характерен за същинското детство, започва да преобладава стремеж за адаптиране на средата към себе си чрез въздействие върху нея. Тази промяна е преходът от детско към „възрастно“ съотношение между стремежите, при което усвояването на знания и умения престава да е *цел*, каквато е било в цялото предшестващо детство, и става само едно от *средствата* за съществуване – както в психиката на възрастен. Този непознат и неизпитван досега мотив – околната реалност, и най-вече отношенията с околните, да бъдат променяни в съответствие с желанията – необяснимо за децата става най-силен. Като резултат авторитетът на родителите, учителите и останалите възрастни намалява. Диспозицията към тях става съревнователна, със стремеж за влияние върху поведението им, а не на послушност, както между 7 и 10 г. Интересното и важното досега престава да изглежда такова, а кое трябва да заеме освободената от него област в душата, все още е неясно.

След като от 11 г. детската психика започне бързо да получава на разположение физическите и физиологичните възможности на възрастен, към тях се добавя и стремеж за използването им като от възрастен, приемащ форма на стремеж за съвместно поведение с връстници, и подражание с него и в него на възрастните.

Най-разпознаваемата промяна в началото на ранното юношество е намаляването на интереса към усвояване на знания. Стремежът към знания губи приоритета си и най-силно мотивиращ става стремежът за въздействие върху действителността с вече усвоеното. Ученето престава да е интересно (каквото е между 7 и 10 г.) и

започва да изисква усилия. Необходимостта от учене трябва да бъде обяснявана красноречиво, убедително и ... често. В началото на юношеството необходимостта от учене е най-отдалечена от резултата ѝ – с десетки (15–20) години, което я прави най-малко очевидна и затова изискваща най-големи (мъчителни) усилия от децата, а от родителите и педагозите – способност и усилия да ги убедят да учат. Детското мислене не е в състояние да конструира реалистична представа за толкова дълга последователност от множество вероятни събития, всяко следващо от които зависи от предходните.

Хората се адаптират колективно, затова еволюцията е вградила стремеж (емоция) за участие в групова дейност и за принадлежност към група. Този стремеж започва да преобладава и определя поведението от началото на ранното юношество, като събира децата на големи (до 15–20 души) аморфни групи без устойчива структура. Това е преобладаващият в ранното юношество стремеж за общуване с връстници. Нови членове се приемат лесно. Учебният клас се разделя на 2–3 групи. Те са ‘неформални’, защото не са организирани от възрастните, а се създават според спонтанно възникващи симпатии. Групите се образуват в рамките на учебния клас или териториално – от живеещи наоколо деца. Общуването с връстниците става най-важната дейност в този период, на която е посветено почти цялото време. Започва структуриране на групите от деца с по-нисък, с по-висок и с най-висок статус (лидери) в групата.

Удължилото се преди десетина века юношество е променило същността на развитието между 11 и 15 г.: от създаване на умения за социална роля на възрастен (преди хилядолетие) към такива в група от връстници (днес), които обаче не са възрастни. Тези умения са необходими и важни, но не са достатъчни за самостоятелни отношения с възрастните, така, както общообразователните знания от началното училище, макар и необходими, са недостатъчни.

Стремежът за принадлежност към група от връстници (т.е. социалността) се преживява като тревожност с два елемента (самооценъчна и междуличностна), създаваща конформно поведение.

Самооценъчна тревожност

Силният стремеж към взаимодействие с връстници причинява непрекъсната преценка и сравняване на своите качества с техните.

Забелязаната разлика променя самооценката от позитивна към негативна, създаващо самооценъчна тревожност.

Между 7 и 10 г. децата се оценяват позитивно, но с началото на физиологичното съзряване започват да не харесват качествата си и да се тревожат от разликата между наличните и желаните (а желаните са тези на връстниците). Според изследване на Вячеслав Аверин всяко трето дете на 12–13 г. оценява себе си (качествата си) негативно. Към 13–14 такива са вече половината (това е възрастта с най-ниска самооценка), а към 15 г. делът на юношите с негативна самооценка отново намалява до около една трета (Аверин 1998: 78).

Междумличностна тревожност

Междумличностната тревожност е стремеж за промяна на собствените качества (физически и умствени) в подобни и съответстващи на тези на връстниците. С началото на половото съзряване всяко свое качество и способност започва да се преценява внимателно през погледа на връстниците, т.е. младежът се преценява физическата и социалната си привлекателност – тяло, външност, постъпки, комуникативност (реч и език). Междумличностната тревожност се преживява и като чувство за самота например. Физиологичното съзряване започва с продължително (десетки минути и часове) оглеждане в огледалото (между 7 и 10 г. децата не се заглеждат в огледало). Огледалото е социален инструмент за оглеждане на себе си през очите на околните, и значи социален инструмент за влияние върху тях. За младежите най-важни са височината, ширината на раменете, профилът на лицето; за девойките – формата на краката, талията, гърдите, косата. Физическите възможности и спортните успехи увеличават най-много статуса в групата и самооценката.

Конформизъм

Самооценъчната и междумличностната тревожност причиняват характерната за ранното юношество разновидност конформизъм (от латинската дума *conformis* – ‘подобен’; ‘съобразен’): подражание на общи за групата постъпки и външен вид – възпроизвеждане на видяното при връстниците от своята група.

Между 7 и 10 г. децата нямат нищо против външния си вид, предлаган им от възрастните (дрехи, прическа), но с началото на

юношеството престават да го харесват под влияние на конформизма си към връстниците.

Между 11 и 14 г. юношите се стремят да се разграничат както от по-малките, така и от по-големите, и интуитивно създават характерен за всички от групата външен вид и постъпки, на които всеки участник подражава.

Конформизмът е една от проявите на вродения стремеж към социалност – съвместна дейност с околните. В ранното юношество конформизмът е вътрешногрупов: подражание на останалите членове на групата.

Негативизъм към възрастните

Авторитетът на възрастните намалява в сравнение с възрастта между 7 и 10. Общуването с връстниците ограничава общуването с възрастните, в това число и с родителите. Юношите престават да се съгласяват с готовност с предложенията им. Несъзнателно и съзнателно се противопоставят и извършват постъпки, за които знаят, че възрастните (родителите) няма да и одобрят, т.е. стават непослушни. Тази промяна се възприема от възрастните като юношески негативизъм (противопоставяне): стремеж за напускане на родителските и възпитателните отношения, „затваряне в себе си“, изолация от възрастните, необщителност, инат, „влошаване“ на поведението, конфликтност, „криза“. По отношение на връстниците обаче изолация и затваряне в себе си няма. Юношата се противопоставя на възрастните само когато се възприема като участник в група от връстници: бунтарството е колективно, а не индивидуално. Извън групата младежите светкавично се трансформират от конформисти към връстниците в конформисти към възрастните: готови да обещаят и направят всичко, но щом отново се възприемат като част от група връстници, светкавично забравят обещанията си. Тези данни се потвърждават от сравнителното изследване на Велислава Чавдарова на личностните диспозиции на български и украински младежи в условията на обществени и икономически трансформации (Чавдарова 2015: 53–54).

На 11–12 г. децата много по-често (отколкото на 9–10) демонстрират инат и се противопоставят на родителите и педагозите. Това

обаче е характерно не за всички, а само за половината, а ясно подчертано – само за около 20%, според изследвания на Вячеслав Аверин (Аверин 1998: 79).

Преходът от послушно усвояване на знания към усвояване на умения, придружен с внезапна поява на стремеж за самостоятелни постъпки, се възприема от възрастните като неоправдана претенция за самостоятелност, непослушност („инат“), непредсказуемост, т.е. като „криза“.

Усвояването на нови постъпки между 11 и 14 г. се различава от това между 4 и 7 г. с максималното физическо (и физиологично) сходство с постъпките на възрастните, но без последствията (отговорността) за тях, произтичаща от социалните правила за възрастни, най-важните от които все още не са известни и не са усвоени. Юношите играят (‘изпробват’; експериментират) с елементи от реални отношения между възрастни, чието усвояване е необходимо, но недостатъчно за роля на възрастен, затова отношенията и постъпките между 11 и 14 г. могат да се нарекат ‘предвъзрастни’: не са заместващата ги игра както в предучилищна възраст, но не са и постъпки на възрастни.

Противоречието между стремежа за самостоятелно поведение „като възрастен“ и социалната роля на дете, бързо появяващите се физически способности на възрастен, разграничаването от възрастните, трудността да се схване необходимостта от ежедневно усърдно усвояване на знания и умения, прави юношеската душевност динамична и неустойчива. Този факт е естествен и нормален, но съчетан с рязко увеличилите се трудности във възпитанието и отглеждането на юношите, създава при възрастните идеята за „юношеска криза“.

БИБЛИОГРАФИЯ
BIBLIOGRAPHY

1. **Аверин, В. 1998:** *Психология детей и подростков*. Санкт Петербург: Изд-во Михайлова.// Averin, V. 1998: *Psihologiya detey i podroostkov*. Sankt Peterburg: Izd-vo Mihaylova.
2. **Добрев, Д. 2016:** *Моделът за личност в теорията на К.Г.Юнг*. Велико Търново: Знак'94.// Dobrev, D. 2016: *Modelat za lichnost v teoriyata na K.G.Yung*. Veliko Tarnovo: Znak'94.
3. **Чавдарова, В. 2015:** *Модели организационного консултирования лиц, групп и организаций*. Berlin: Lambert.// Chavdarova, V. 2015: *Modeli organizatsionnogo konsulytirovaniya lits, grupp i organizatsiy*. Berlin: Lambert.
4. **Эриксон, Э 1996:** *Идентичность: юность и кризис*. Москва: Прогресс.// Erikson, E 1996: *Identichnosty: yunosty i krizis*. Moskva: Progress.
5. **Levesque, R. (ed.). 2011:** *Encyclopedia of Adolescence*. New York: Springer.